

ROSENBERG Mátyás

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Budapest, Magyarország
matyas.rosenberg@gmail.com

A „BIBOLDÓ” ROMANI KÖLCSÖNZÉS EREDETE ÉS HASZNÁLATA A MAGYAR NYELVBEN

The origin and use of the Romani loanword *biboldó*
in the Hungarian language

Upotreba pozajmljenice „biboldó” u mađarskom jeziku

A tanulmány egy sok adatközlőt bevont kérdőíves kutatás eredményeinek ismertetése révén mutatja be a romani eredetű magyar szavak ismertségét és használatuk egyes jellemzőit a többségi társadalmi beszélők körében, amihez a *biboldó* 'zsidó' szót hívja segítségül. A dolgozat amellett érvel, hogy a romani jövevényszavak mennyisége a köznyelvben is emelkedik, a vizsgált szavak többségének tekintetében mért változás immáron független a romani nyelvtől, a szavak használata és ismerete pedig nem független többek között a beszélő nemétől, szociális háttérétől, területi elhelyezkedésétől és az iskolázottságától. A kiválasztott lexéma révén pedig bemutatja, hogy különbség figyelhető meg aközött, hogy egy szót valaki aktívan használ vagy csak passzívan ismer, mindez pedig nem független annak jelentésétől, különösen akkor nem, ha nyelvi taburól van szó.

Kulcsszavak: magyar nyelv, romani nyelv, szleng, kölcsönzés, argó

Bevezetés

A romani eredetű szavak számosság tekintetében nem alkotják jelentős réteget a magyar szókincsnek – ez azonban csak a sztenderd változatra igaz, a magyar nyelv non-sztenderd változataiban sokkal több szó fordul elő. A témát tárgyaló művek alapján úgy tűnik, közmegegyezés van arról, hogy a romani kölcsönzések a szleng részei (ld. György 2004; Schirm 2006; Kis 2014), utóbbit viszont rendkívül nehéz jellemezni (ld. Rosenberg 2021, 340–345). Kis nem véletlenül jegyzi meg (2014, 187), hogy a romani átvételekre elvétve terjed ki

a jövevényszó-kutatás érdeklődési köre, a magyar szókészlet összetételét vizsgáló munkák (Bárczi–Benkő–Berrár 1967; Kiss–Pusztai 2003) meg sem említik őket, az egyetlen kivétel a Gerstner Károly által a magyar szókészlet eredetéről írott könyvfejezet két kiadása (Kiefer 2003, 133; Kiefer 2006, 454–455).

Gyakran anélkül beszélünk „cigány jövevényszavakról”, hogy nem tudjuk, mit értünk cigány jövevényszó alatt – egy bizonyos népcsoport által használt és átadott szavak bármelyikét, vagy az ő nyelvükből származó ind réteg elemeit, esetleg mindkettőt –, ezek a szavak mikor kerültek a magyar nyelvbe, mely nyelveken keresztül és milyen közegben történt a transzfer. Nem tudjuk azt sem, hogy milyen rendszerszerűség fedezhető fel az – egyébként igencsak nehezen átlátható – folyamatokban. Egy nyelvváltozatból való szavak ezek, vagy különféle dialektusok a forrásai a kölcsönzéseknek? Stílusregiszterről beszélünk-e, vagy etnolektusról?¹ Nem ismerjük, hogy más rétegekhez képest a romani jövevényszavak a feltételezett társadalmi rétegehez való kapcsolódásukon túl milyen használati és ismertségi megoszlást mutatnak területi, életkor stb. alapján. Kutatásomban ezt a hiányt kívánom orvosolni azzal, hogy a romani eredetű magyar *biboldó* ’zsidó’ szó ismeretét és társadalmi beágyazottságát, területi disztribúcióját, használatuk egyes jellemzőit és a szóval kapcsolatos attitűdöket vizsgálom a többségi társadalmi beszélők körében, különös tekintettel a férfiak és a nők közötti használati különbségekre.

A kutatás leírása

Egy olyan kérdőíves vizsgálat képezi a jelen tanulmány alapját, amelynek célja az, hogy feltárja a többségi társadalmi beszélők körében a romani eredetű – vagy annak tartott – szavak ismertségét és használatuk egyes jellemzőit. A papíralapú és internetes kérdőív 32 szó ismertségét, jelentését, alakváltozatait, valamint a magyar nyelvbe való beágyazottságát vizsgálta. A résztvevőknek az egyes romani eredetű lexémákhoz rokon értelmű szavakat kellett rendelniük, valamint megkértem őket arra, hogy alkossanak olyan mondatot, amely vagy tartalmazza ezeket a szavakat, vagy próbálják definiálni a kifejezést, továbbá értékeljék, milyen gyakran használják az adott lexémát. Ezenfelül 10 szó

¹ Fontos megjegyezni, hogy a szakirodalomban hol etnolektusnak, hol az angloromanihoz hasonlóan hungaro-romani névvel ellátott pararomani változat (ld. Kovalcsik–Kubinyi 2000; Tólos 2001, 318–319) szókészlete csak részleges átfedésben van a magyar nyelvben megtalálható romani kölcsönzésekkel, továbbá nemcsak romani (eredetű) szavakat tartalmaz, hanem akár magyar szavakat is, pl. *világi* (vö. gabor romani *mondialo* ’ua.’ < román *mondial*), *dögös*, *testvérem* stb., így egy-egy kifejezés több nyelvváltozathoz és regiszterhez egyserre is tartozhat.

alakváltozatának ismeretét is vizsgálom. A kutatás során eddig 1900 véletlenszerűen kiválasztott 11–79 év közötti adatközlő eredményeit vizsgáltam meg Magyarországon, a határon túli nyelvközösségekben, valamint a tartósan külföldön élő magyar beszélők körében. Az adatok egyelőre nem reprezentatívak, de a tendenciákat jól mutatják.

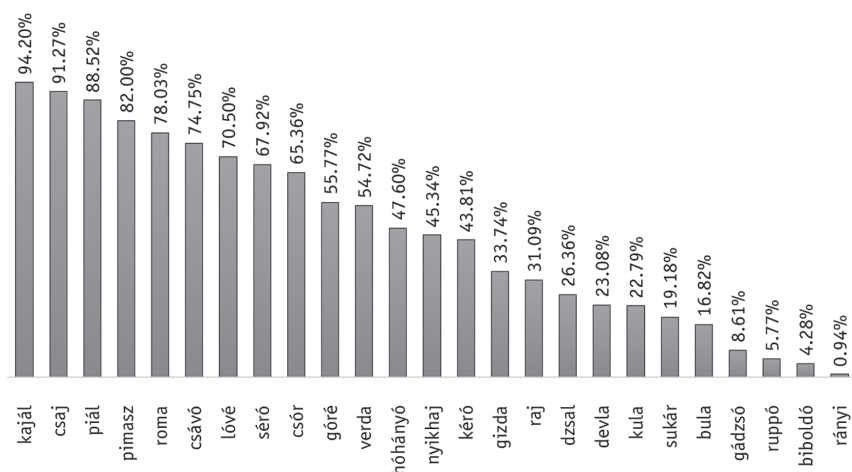
Romani kölcsönzések

A romani eredetű elemek nem ritkák más európai nyelvek szlengjében sem. Ami a magyar nyelvet illeti, a TESz. 16 szót tart vitathatatlanul romani eredetűnek, melyek között a *biboldó* nem szerepel (ld. az 1. táblázatot). További néhány szóról tartja lehetségesnek a romani eredetet: *bili* (magyar fejlemény is lehet), *cavira* (talán hangutánzó, hangfestő eredetű), *csánk* (bizonytalan), *purdé* (a cigány nyelv hasonló hangzású szavaiból nem fejthető meg) (vö. Schirm 2006, 150–151; Arató 2016, 73).

Lexéma	Jelentés	TESz. által adatolt első nem személynévi előfordulás ideje
ácsi	'<cigányzenészhez> állj, hagyd abba'	1777
bibas	'gyámoltalan'	1784
csaj	'leány'	1900
csór	'lop, szerez'	1890
csóré	'meztelen'	1778
	'cigány'	1842
dádé	'cigány'	1768
devla	'Isten'	1812
dilinós	'féleszű, bolondos'	1894
duma	'zálogcédulával való csalás'	1897
	'beszéd'	1913
góré	'üzletvezető, főnök'	1920
kajál	'eszik'	1862
lóvé	'pénz'	1900
manusz	'valamely bűncselekmény áldozata'	1900
	'illető, ipse, pali'	
more	'román fiú'	1647
	'cigány férfi'	1787
nyikhaj	'felelőtlen, megbízhatatlan férfi'	1908/1947
piál	'<szeszest italt> iszik'	1862

1. táblázat. Biztosan romani eredetűnek tartott szavak a TESz.-ben

Az általam vizsgált romani kölcsönzések köre csak részleges átfedésben van azzal, amelyeket a TESz. szerepeltet, viszont ha megnézzük, hogy a vizsgált szavakat milyen gyakorisággal használták az adatközlők, azt látjuk, hogy a két vizsgálat között eltelt közel 50 év ellenére is nagyon sok szó egyezik (ld. az 1. ábrát).

1. ábra. A kutatás során vizsgált romani eredetű lexémák gyakorisága a teljes mintában, százaléki skálán

A grafikonon összevonva szerepel az adott szó gyakori és a ritka használata, így az olvasható le, hogy az adott szót használják-e egyáltalán, vagy sem. Látható, hogy a magyar nyelvben a *kajál* egyértelműen a legelterjedtebb romani kölcsönzó, de a *csaj*, *piál*, *pimasz* szavakat is legalább időnként használta az adatközlők több mint 80%-a, ami különösen annak tükrében érdekes, hogy a megkérdezettek 52%-a saját meglátása szerint soha nem használ romani kölcsönzéseket [sic!]. A *gádzsó*, *sunázik*, *ruppó*, *rányi* szavak csak elvétve használatosak, ahogy a *biboldó* szintén az egyik legritkább romani eredetű szavak közé tartozik – fontos azonban szem előtt tartani, hogy a szavak ismeretéről és a használati gyakoriságról az adatközlők önbevallás során nyilatkoztak, így a valós nyelvhasználatukhoz képest minden bizonnyal alulreprezentáltak egyes kifejezések, valószínűleg nem függetlenül annak pejoratív stílusminősítésétől, így ezt is szükségesnek tartom vizsgálni.

A *biboldó* a szótárakban

A *biboldó* etimológiája a romani *biboldò*_{pp}² (< *bi* fosztóképző + *boldò* 'megkeresztelt' tkp. 'alámerített') szóra vezethető vissza, melynek az alapjelentése 'keresztetlen', azonban szűkebb értelemben véve – a tapasztalatok szerint a gyakorlatban leggyakrabban – 'zsidó' jelentéssel bír. Felmerül a kérdés, vajon a jelentésbővülés a romani nyelvváltozatokban általános-e, továbbá melyik a szó elsődleges, illetve másodlagos jelentése, valamint az is, a szó a magyar nyelvű lexémához hasonlóan pejoratív stílusminősítéssel rendelkezik-e a különböző szótárakban.

A *biboldò* a romani szótárakban

Elsőként néhány Magyarországon kiadott romani szótárt vizsgáltam meg. A Papp-féle szótár (2008, 23) a *biboldo*_{ADJ} alakhoz a 'keresztetlen' jelentést társítja, míg a külön feltüntetett *biboldo*_{N,M} alakhoz a 'zsidó férfi' jelentést, holott a kettő ugyanaz, valamint szerepel a valós nyelvhasználatban gyakran előforduló, de egyébként túlképzett *biboldicko*_{ADJ} 'zsidó' lemma is. Vekერი szótára a *biboldo*_{N,M} és a *biboldicko* alakot is tartalmazza, mindkettőt 'zsidó' jelentésben, továbbá megemlíti a *biboldi* nőnemű alak mellett a magyar szlengben való *biboldó*, *bipsi* szavakat is (2000, 36). A Rostás-Farkas-szótár (1991, 24) a Papp-féle szótárhoz hasonlóan a *biboldo*¹_{ADJ} 'keresztetlen', *biboldo*²_{N,M} 'zsidó', *biboldicko*_{ADJ} 'zsidó' alakokat szerepelteti, de szerepel a *biboldica*_{N,F} 'zsidó nő' lexéma is. Sztanykowszky szótárában a *biboldo* a *csindo* szinonimával párhuzamosan 'zsidó' jelentésben szerepel (192?–193?, 242), míg a Szmodiss (1826–1827a) szótárban a *biboldo*_M megfelelőjeként 'kappan' jelentés található meg, a *zsidó* megfelelőjeként viszont a 'biboldo' (1826–1827b, 184).

Ami a külföldön kiadott szótárakat illeti, Kajtazi romani–horvát szótárában (2008, 40) a *biboldo*_{ADJ} 'nekršten' [keresztetlen] alak szerepel, Lee angol–romani szótárában (2011, 257) a *Bi-Boldo*_{N,M} 'Jew' [zsidó], *Bi-boldi*_{N,F} [sic!] 'ua.', valamint a *Bi-Bolditsko*_{ADJ} 'Jewish' [zsidó] szerepel a *Zhudovo*_{N,M}, *Zhudováika*_{N,F}, *Zhudovitsko*_{ADJ} alakokkal párhuzamosan. A Hübschmannová–Šebková–Žigová-féle romani–cseh szótárában (2001, 47) a *biboldo* 'nepokřtěný' [keresztetlen], illetve regionalizmusként a *Biboldo*_{N,M} 'Žid' [zsidó], *Bibold'ica*_{N,F} 'Žid' [zsidó]. Koptová–Koptová-féle romani–szlovák szótárában (2011, 261, 278, 303) szerepelnek a *biboldo*_{ADJ=N,M} 'nekrštený' [keresztetlen], a *bibold'i*_{N,F} valamint az

² A romani kifejezéseket tudományos átírásban adom meg a hangsúly és a magánhangzó-kvantitás jelölésével, kivétel ez alól a szótárak szócikkei, melyeket változtatás nélkül közlök.

internacionalizmus címkével jelzett *Džut* ’Žid’ [zsidó], *Džutni* ’Židovka’ [zsidó nő], *džutikano* ’židovský’ [zsidó] és *Ivrito* ’Žid’ [zsidó], *Ivrita* ’Židovka’ [zsidó nő], *ivritikano* ’hebrejský’ [héber] alakok. Sarău (2000, 38) romani–román szótárában a *biboldo* I. adj ’nebotezat’ [kereszteletlen] II. n.m ’evreu’ [zsidó] is szerepel, de a legrészletesebb szócikket Wolf (1960, 57) romani–német szótárában találni, ahol a *biboldo*_{N,M} ’Jude’ [zsidó], (ritk) ’Kapaun’ [kappan], ’jüdisch’ [zsidó] jelentések mellett a *bibolldo* ~ *bibolto* ~ *bipoldo* ~ *bipolldo* ~ *pibolldo* variánsokat, valamint a *bibolditsa*_{N,F} ’Jüdin’ [zsidó nő] és többek között a *biboldi* szót is feltünteti. Courthiade (2009) többnyelvű szótárából ezzel szemben szándékosan hiányzik a *biboldò* lexéma; az előszóban úgy fogalmaz a szerkesztő, hogy „[...] a derogáló, sőt rasszistának minősíthető szavak, mint a **biboldo** [kiemelés az eredetiben] (’nem keresztény hitű’, nem jelennek meg a szótárban.” Helyette a nyelvújítási *žut* ’zsidó’ szerepel (Courthiade 2009, 390), melynek lehetséges kiejtése /žut/ vagy /džut/. Érdeemes megfigyelni, hogy a két lexémához valószínűleg minden szándékosság nélkül eltérő jelentést rendeltek hozzá, így a ’kereszteletlen’ jelentésű szó végeredményben hiányzik a szótárból.

Mint látjuk, a szótárak tulajdonképp minden szempontból inkonzisztensek³: van, ahol csak a ’kereszteletlen’, van, ahol csak a ’zsidó’ jelentés szerepel, de előfordul mindkettő; a *biboldò* lexéma szófajáról sem gondolkodnak hasonlóan – mely morfológiailag a melléknevekkel megegyező végződésekkel bír, és bár valóban főnevesülhet –, több szótár jelölése alapján így arra a téves következtetésre juthatunk, hogy homofón alakokról van szó, nem pedig jelentésbővülésről. Valójában ezzel szemben egy többjelentésű *biboldò*_{PP} alak létezik, illetve ennek különböző suffixumokkal ellátott változatai, pl. *biboldica*, *bibolduno*, *biboldicko*, *biboldikano* stb., melyek a magyarba nem kerültek át. Miközben a Courthiade-szótár derogatívnak, rasszistának minősíti a szót és nem szerepelteti, minden más általam vizsgált szótárban megtalálható a kifejezés – még „pejoratív” címkével sem látták el.

Egyrészt megemlítenő, hogy a *biboldò* szó ismerete a magyarországi romani nyelvhasználatban is elkezdett visszaszorulni, szórványosan több helyen is a *židovo*_{N,M} ’zsidó férfi’, *židòkinja*_{N,F} ’zsidó nő’, *židòvicko*_{ADJ} ’zsidó’ szavak használatosak. Másrészt feltételezhető, hogy ha a romani lexéma a szótárakban láthatóan nem pejoratív – vagy nem pejoratívabb a magyar *zsidó* szónál – és szem előtt tartva a tényt, hogy a ’zsidó’ jelentést a legtöbb beszélőközösségben még mindig a *biboldò* lexémával lehet visszaadni romani nyelven,

³ Az elemzés nem fókuszál a romani szótárakkal kapcsolatos problémákra, a vizsgálat során azonban megállapítottam, hogy nem akadt olyan kétirányú szótár, amelyben ne fordulna elő, hogy egy adott lexéma csak az egyik irányban kereshető, fordítva azonban hiányzik a megfelelője.

akkor Magyarországon a romani kifejezés vélt vagy valós pejorativitását – ld. Courthiade szótára – épp a magyar *biboldó* kifejezés pejorativitása teremti meg, vagy legalábbis növelheti azt.

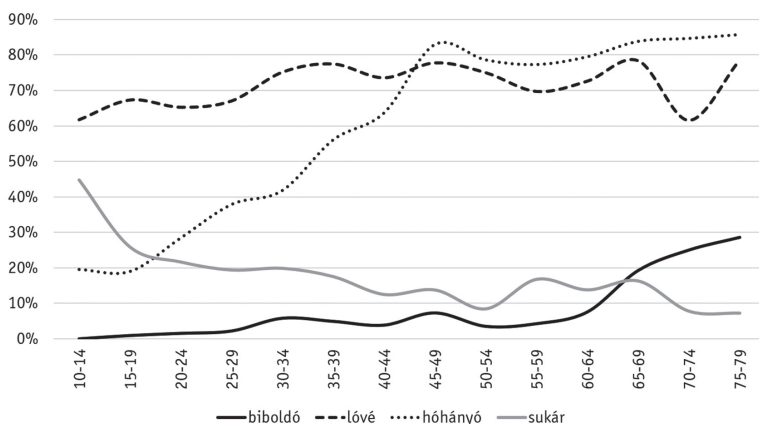
A biboldó a magyar szótárakban

A *biboldó* a *biboldi* alakváltozatával együtt „bizalmas” és „pejoratív” címkével ellátva szerepel az Nszt.-ben, jelentése ’zsidó származású v. vallású személy’. Az ÚMTsz. szerepeltet egy *biboldó* szócikket ’zsidó’ jelentéssel és egy *biboldi* szócikket egy *biboldik* többes számú alakra utalva, mely egy lekicsinylést kifejező megszólítás (472). Az IdSz. egy *biboldó* ~ *bibsi* közös szócikket tartalmaz ’zsidó’ jelentéssel (99). A magyar börtönszlengszótárakban is szerepel a szó, Szabó (2008, 69) és Kis (2015, 54) is a ’zsidó’ jelentést szerepelteti, utóbbi a „gyakori” címkével ellátva.

Eredmények

Általános változások az életkor függvényében

Az életkort figyelembe vevő vizsgálatokhoz a kutatás egy pontján arra kértem a megkérdezetteket, hogy önbevallás alapján mondják meg, az adott szót gyakran, ritkán használják-e, vagy nem használják, esetleg egyáltalán nem is ismerik azt. Az alábbi ábrán a sok közül négy romani eredetű szót szerepeltetek: *biboldó* ’zsidó’, *lővé* ’pénz’ (< *lōvē* ’pénz’), *hóhányó* ’szélhámos’ (< *xoxamnò* ’hazudós’), *sukár* ’szép’ (< *šukār* ’szép’) (ld. a 2. ábrát).

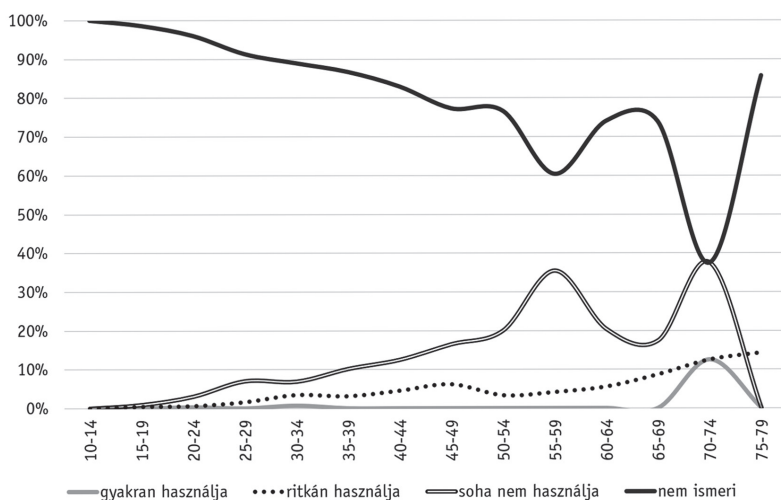
2. ábra. A *biboldó*, *lővé*, *hóhányó*, *sukár* szavak használata a teljes mintában, százalékos skálán

Az ábrán összevontam a gyakori és a ritka használatot, így leolvasható, hogy a szót az adott korosztályban használják-e egyáltalán, vagy sem. A *sukár* főként a fiatalabb korosztályban használatos, a 10–14 évesek között meghaladja a 40%-ot és folyamatosan csökken, 40 év felett csökken 15% alá. A *hóhányó* ezzel éppen ellentétes, a használata a fiataloknál viszonylag alacsony (20%), de az életkor előrehaladtával folyamatosan emelkedik, míg 45–49 éves korra eléri a maximumát (85%), onnantól fogva kis kilengésekkel stagnál. A *lővé* esetében a teljes népességben magas használatot tapasztalunk (61–78% között ingadozik), míg a *biboldó* szó használata ritka, csak 65 éves kortól emelkedik 10% fölé.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kutatás ezen részében elemzett adatokhoz a válaszadók önbevallása alapján jutottam, így elsősorban a saját nyelvhasználatukról alkotott véleményüket vizsgálhatjuk, mintsem magát a nyelvhasználatukat. Egyes szavak megítélését azonban számos tényező befolyásolhatja pozitív és negatív irányban egyaránt, különösen amiatt, hogy az eredmények alapján azt is láthatjuk, hogy az említett négy szó egészen más karakterű. A *hóhányó* esetében a népetimológiai érintettség miatt a legtöbben nem is sejtik, hogy romani átvétellel van dolguk, a referense pedig gyakran ’fiú, gyerek’ mezőre korlátozódik (a romani nyelvben az alak hímnemű, de életkori megkötés nélkül használható). Más szavak, pl. a *lővé*, illetve még inkább a *sukár* romani eredetével a beszélők többnyire tisztában vannak, utóbbi esetében sokan meg is jegyzik, hogy elsősorban a cigányok magyar nyelvhasználatában gyakori.

Ismeret vagy használat

Egyes, inkább pozitív töltetű szavak használata és ismertsége között a kutatás eredményei szerint nincs lényeges különbség. Felmerül azonban a kérdés, hogy a negatív jelentésű szavak esetében – különösen a tabuszavak, illetve a cigányokra jellemző beszédmód elemeként definiáltakkal kapcsolatban – a beszélők mekkora arányára lehet igaz, hogy az adott szót ismeri ugyan, de sosem használja. A *kajál* és *csaj* szavak esetében a beszélők 94,4%–92%-a valamilyen rendszerességgel használja a szót, és a kutatás során egyetlen adatközlő sem nyilatkozott úgy, hogy e két szó jelentésével ne lenne tisztában. Ezzel szemben a *dzsál* szónak a megkérdezettek 76%-a teljesen tisztában van a jelentésével, de csak 27,1%-a használja legalább minimális gyakorisággal. Ha megvizsgáljuk, hogy a *biboldó* esetében milyen mértékű a gyakori, illetve a ritka használat, valamint azoknak az aránya, akik értik ugyan, de sosem használják, választ kapunk a kérdésre (lásd a 3. ábrát).

3. ábra. A biboldó szó használata és ismerete közötti összefüggések életkor alapján a teljes népességben, százaléki skálán

A grafikonon azt látjuk, hogy a szót a 40–44 éves korosztályban is megkérdezetteknek csak kevesebb mint 5%-a használja, több mint 80%-a nem is ismeri a kifejezést. Az 55–59 éves korosztályban tapasztalunk egy jelentős ugrást, ahol közel duplájára emelkedik a szót ismerők száma, a használók száma azonban nem követi ezt. Az adatközlők visszajelzéséből és a romani kölcsönzésekkel kapcsolatos beszélgetésekből az derült ki, hogy ez valószínűsíthetően az *Annie Hall* című, 1977-ben debütált romantikus komédiának köszönhető, melyet Magyarországon 1980-ban mutattak be, és a szinkronizált változatban egy ikonikus jelenet köthető a *biboldó* szóhoz.⁴

Fontos eredmény tehát, hogy egyes tabuszavak esetében a szó és a jelentés ismertté válik, de nem kezdik el (újra)használni – ezt jól mutatja az is, hogy míg az 55–59 éves korosztályban az *Annie Hall* idején kizárólag a szót ismerők, de azt sosem használók száma emelkedett meg, addig a 70–74 éves korosztályban (az 1944 körül születettek), akik szüleiktől még hallhatták ezt a szót, a használat is emelkedett (minimális gyakorisággal 25%-uk használja a szót). A grafikonról

⁴ A film egyik jelenetében a főszereplő arról beszélget barátjával, hogy New York antiszemita város. Sorolja is a példáit. Elmeséli többek közt, hogy nemrégiben együtt vacsorázott néhány sráccal, leette magát, és odaszólt a pincérnek, hozzon neki valami oldószert. Mire az asztaltársaság egyik tagja odasúgta a felszolgálónak: ne oldószert hozzon, hanem biboldószert. Nem oldó, biboldó – melegszik bele a főszereplő, mire barátja előáll a megoldással: költözzön Kaliforniába, ott minden jobb lesz.

az is leolvasható, hogy egyes irodalmi, filmbeli előfordulások (egyelőre) nem állították meg a szó teljes kihalását, és ezen nem változtat a becézett *bibsi* alak politikai fórumokon történő használata sem.

A biboldó alakja

A romani kölcsönzések között bőségesen akadnak olyanok, melyek jelentése csak részben tükrözi az egykori romani jelentést (ld. a 2. táblázatot), míg más szavak esetében a jelentés az idők során azonos maradt, vagy érdemben nem változott, pl. *megmurdel* ’megdöglük’, *lóvé* ’pénz’, *sukár* ’szép’, *vakerál* ~ *vakerel* ~ *vaker* ’beszél’ stb.

Magyar szó	Elsődleges jelentés	Romani etimológia
<i>baró</i>	’nagyon jó’	< <i>bārò</i> ’nagy’
<i>benga</i>	’nagydarab’	< <i>bènga</i> _{VOC} < <i>beng</i> _{NOM} ’ördög’
<i>csaj</i>	’lány’	< <i>čhaj</i> ’(hajadon) (cigány)lány’, vki ’lánya’
<i>devla</i>	’ördög’	< <i>Dèvla</i> _{VOC} < <i>Děvel</i> _{NOM} ’Isten’
<i>dzsukel</i>	’nagyon jó’	< <i>džukèl</i> ’kutya’
<i>dzsuva</i>	’piszok’	< <i>džūva</i> _{PL} < <i>džūv</i> _{SG} ’tetű’
<i>kéró</i>	’lakás’	< <i>khēr</i> ’ház’
<i>piál</i>	’(alkoholt) iszik’	< <i>pijèl</i> ’iszik’
<i>séró</i>	’haj’	< <i>šērò</i> ’fej’

2. táblázat. Néhány példa a romani kölcsönzésekben bekeverkezett jelentésváltozásra

A *biboldó* alakja a végmagánhangzó kvantitásának megváltozásától és a hangsúly az első szótagra való eltolódásától eltekintve – melyek mind magyar nyelvi hatások – a szó alakja lényegében változatlan maradt az átadó nyelvi alakhoz képest.

A biboldó szemantikai mezeje

Ha megvizsgáljuk a kutatás eredményeit a teljes mintában, azt találjuk, hogy az adatközlők 12,4%-a ’zsidó’ jelentésben ismeri a szót, 0,9% valamilyen ettől eltérő jelentést társított a lexémához, 86,7% pedig nem ismeri azt. Amennyiben a ’zsidó’ jelentéssel az adatközlő tisztában volt, szinte elvértve

adott meg ettől eltérő megfelelőt. A következő szinonimák fordultak elő: 1. neutrális, stílusérték nélküli kifejezések: *izraelita*; 2. a zsidók egymás közötti szóhasználatában fellelhetők: *hitsorsos*, *jid* (< ןידיש *yidish* 'zsidó férfi'), *jiddis* (< ידיש *yidish* 'zsidó'); 3. a *biboldó* rövidült szleng alakjai: *bibsi*, *bipsi*, *bibacs*; 4. egyéb szleng megfelelők: *zsidrák*; 5. a zsidók és a pénz kapcsolatát sztereotip módon reprezentáló kifejezések: *pénzeszsák*, *ravasz spekuláns*; 6. testi jegyeket eltúlzó, sértő, rasszista kifejezések: *faszorrú*, *kampósorrú*. Az ettől eltérő jelentések teljesen véletlenszerűek voltak, minden válasz (pl. *okoskodó*, *magamutogató*) csak egyszer fordult elő, így ezeknek elemzésétől eltekintek. Néhányuk említette a 'kereszteletlen', illetve a 'pogány' jelentést, további válaszaik alapján azonban könnyen kideríthető volt, hogy rendelkeznek valamilyen mértékű romani nyelvi háttérrel, így kevésbé a magyar *biboldó*, inkább a romani *biboldò* eredeti jelentését adták meg.

Igyekeztem az adatgyűjtés, a feldolgozás és az eredmények publikálása során a lehető legjobban tartózkodni az önkényes megoldásoktól és a kizárólagosságra törekvéstől, azonban azt tapasztaltam, hogy az adatközlők néhány, többé-kevésbé jól körülhatárolható stratégiát követtek akkor, amikor az adott lexémával rokon értelmű szó megadására kértem őket. A csoportosítás tehát természetesen nem kizárólagos, a saját értelmezésem alapján született, de mindenféleképp az adatközlők kínálták fel azt.

A biboldó kontextusa

Az eredmények azt mutatják, hogy a vizsgált szavak közül a *biboldó* az egyik olyan romani kölcsönzés, amely leginkább visszatetszést kelt. Erre az egyik magyarázat az, hogy a *biboldó* igen gyakran fordult elő a II. világháborút megelőző antiszemita propaganda sajtótermékeiben, felfutása pedig részben a nyilas idősakra tehető. A hatalom nyílt antiszemita megnyilvánulásai a Nyilaskeresztes Párt, illetve a Hungarista Mozgalom 1945. évi betiltásával jelentősen csökkentek, ez magyarázatot adhat egyrészt a *biboldó* kifejezés fokozatos eltűnésére, másrészt arra a tényre is, hogy a 70 évnél idősebbeknél miért ismerik és használják gyakrabban ezt a kifejezést.

A *biboldó* az egyik olyan kifejezés, amelyet a válaszadók a leginkább negatív szövegkontextusban tudnak elképzelni, így az adatközlők 37%-a automatikusan ekképp tett (1a–1c).

- [1] a. 'Ezek a bibsik a napot is ellopják!'
 b. 'Minden kotta a biboldók kezében van.'
 c. 'Jó az a srác, meg minden, csak kicsit biboldó.'

Előfordult azonban 5 adatközlő (2,3%), akik neutrális, vagy pozitív kontextusba ágyazva használták (2a–2d). Néhány adatközlőnél a pozitív kontextust az motiválta, hogy önmaguk zsidóságát – melyet explicit módon jeleztek is – nem kívánták negatív módon megjeleníteni.

- [2] a. 'Aranyos ez a biboldó kisgyerek.'
- b. 'Jó kis üzleteket csináltam azzal a biboldóval, kár, hogy elköltözött.'
- c. 'Az én párom biboldó és nagyon szeretem.'
- d. 'Még a legmesügébb biboldó kölyökre is csodálattal néz a mameléje.'

A kutatásban résztvevők 15%-a szerint ugyanakkor a szó kifejezetten gúnyos, pejoratív, sértő és explicit módon antiszemita (3a–3b).

- [3] a. 'Amikor félig suttogva dühvel és fitymálva kimondják előttem a biboldó szót, megszakítom a társalgást, és a fránya vigye el, de beskatulyázom az illetőt.'
- b. 'A biboldózás nem más, mint korlátolt szalonzsidózás.'

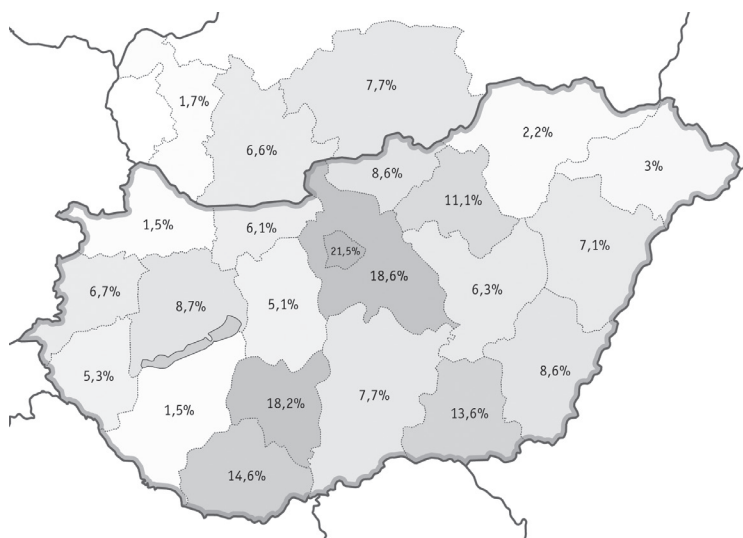
Ezzel szemben az adatközlők 14%-a írt kifejezetten durva, rasszista példát (4a–4c). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az adatközlők feltétlenül azonosulnának az általuk írottakkal, de az adatgyűjtés során motiválva sem voltak sértő megnyilvánulások tételére, ezt az anonimitásuk tette lehetővé számukra.

- [4] a. 'Odanézz, mekkora pajesza van a kis biboldónak!'
- b. 'Az országot a vágottfaszú biboldók tartják a kezükben.'
- c. 'Mocskos biboldók!'

Területi disztribúció

A romani kölcsönzések ismerete és használati gyakorisága több tényezőtől is függ, többek között pl. a beszélő életkorától, nemétől, iskolázottságától és születési, illetve lakóhelyétől. Az egyes kölcsönzések teljesen eltérő földrajzi mintázatot mutatnak, sőt bizonyos szavak különböző jelentéseinek is lehet eltérő területi disztribúciója, pl. a *gizda* szó esetében Budapesten és Pest megyében a beszélőknek körülbelül a fele a 'sovány', fele a 'vagány' jelentésben használja a szót, addig a Balaton környékén, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg és Békés megyében a 'vagány' jelentés a 8%-os arányt sem éri el.

A *biboldó* lexéma ismertségének területi disztribúciója egyértelműen Budapest-központú (ld. a 4. ábrát), ugyanis a fővárosban 21,5%, Győr-Moson-Sopron, Somogy megyében mindössze 1,5%, de Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is csak 2,2%, illetve 3%.

4. ábra. A *biboldó* szó 'zsidó' jelentésének ismerete a teljes népességben megyei bontásban, százfokú skálán⁵

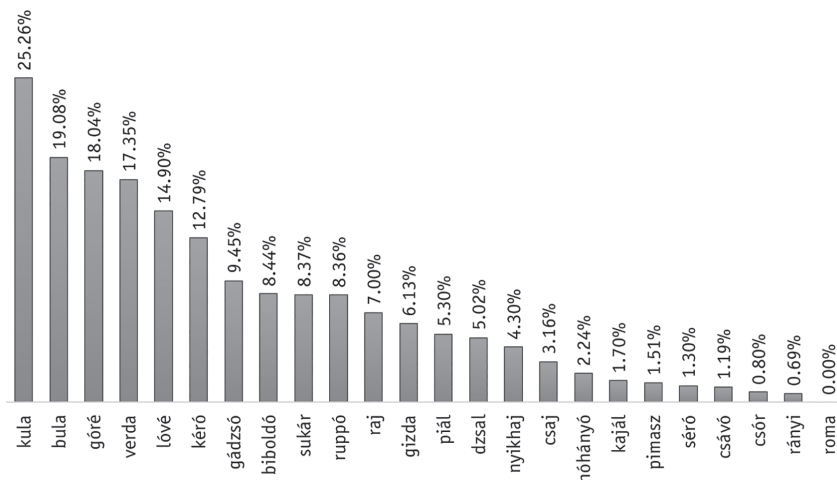
A szó használati aránya oly alacsony mértékű, hogy a mérési eredmény pontatlanságának is betudható az ingadozás: a legtöbben Nógrád (8,6%), Pest (7,6%) és Vas megyében (6,7%) használják a *biboldó* szót, ezt követi Budapest (5,5%), a többi megyében azonban az 5%-ot sem éri el és 8 olyan megye van, ahol nem akadt egyetlen adatközlő sem, aki saját állítása szerint legalább elvétve használná a kifejezést.

A férfi és a női használat különbségei

Könnyen belátható, hogy a török eredetű, pl. *ökör*, *bika*, *búza*, *árpa*, *ács*, *szűcs*, *tengely*, *bársony*, *gyermek*, *sátor* szavaknak nem olyan a szerepük a magyarban, mint a *halózik* 'eszik', *megmurdál* 'megdöglik', *vaker* 'beszéd' szavaknak, és ezzel a beszélők is rendre tisztában vannak. Amíg a *csaj* szóra számos köznyelvi szinonimát tudnak a beszélők, pl. *lány*, *lányzó*, *leány*, *leányzó*, *hölg*, *kislány*, sőt szlengbeli szinonimákat is ismernek, pl. *bige*, *bula*, *buksza*, *gáré*, *spiné*, *suna*, addig pl. a szláv eredetű *ablak* és a latin eredetű *kréta* szavakra ez nem igaz (Rosenberg 2021, 127).

⁵ A kutatás kiemelt figyelmet fordít a határon túl és a külföldön élő magyar közösségek nyelvhasználatának vizsgálatára, azonban egyelőre mindössze három szlovákiai kerületből áll rendelkezésre elegendő mennyiségű adat.

A szleng nem mentes az explicit és az implicit nyelvi ideológiáktól. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az adott szó ismeretét, de használatát is befolyásolja, illetve a szövegkontextus (pl. a referens megválasztása) is függ attól, hogy az adatközlő nő vagy férfi. Ha megvizsgáljuk a kutatás részeként elemzett kifejezéseket abból az aspektusból, hogy férfiak vagy nők használják őket többen, azt vesszük észre, hogy nincs olyan romani kölcsönzés, amit ne a férfiak használnának gyakrabban, csak a mérték különbözik (ld. az 5. ábrát).

5. ábra. A kutatás során vizsgált romani eredetű lexémák férfiak körében mért használati gyakoriságának többlete a teljes mintában, százfokú skálán

Ha összevetjük a férfiak használati többlete által kapott sorrendet a szavak általános elterjedtségét mutató grafikonnal (ld. az 1. ábrát), látható, hogy a sorrend néhány kivétellel szinte ellentétes egymással. Amíg a férfiak jóval többször használják az egyértelműen a tabuszavak közé sorolható *kula* ’ürülék’, *bula* ’fenék, nő’ kifejezéseket, a legelterjedtebb szavak, pl. *csaj*, *csávó*, *kajál* stb. esetében a használati gyakoriságban a különbség alig mérhető.

Több szó esetében is felmerül a kérdés, hogy vajon mi magyarázza a férfiak és nők közötti használati különbséget. Könnyen kínálkozik az a magyarázat, hogy a társadalmi okokból a tabuszavakat jobbra férfiak használják, azonban kérdéses, hogy vajon milyen magyarázatot találunk arra nézve, hogy a *kéro* szót jóval több férfi használja, mint nő. Az eredmények azt mutatják, hogy pozitív kontextusban épp ugyanannyi esetben fordul elő a férfiak és a nők között, a negatív viszonyulás viszont a férfiak esetében csak fele a nők körében mérhető képest. Az explicit negatív kontextus azonban csak a mondatok 2,76%-ában

fordult elő, így ez nem magyarázza a közel 13%-os eltérést. A kutatás tehát erre a kérdésre nem adott választ.

A *biboldó* szó kapcsán azonban nagyban valószínűsíthető, hogy a szó pejorativitása, tabujellege miatt olvasható ki 8,44%-os használati különbség a férfiak javára (ld. az 5. ábrát). A férfiak 2,2%-a használja a szót gyakran, 8,5%-a ritkán, míg a nők mindössze 0,1%-a használja gyakran, 2,2%-a pedig ritkán. A szó ismerete is alacsonyabb a nők körében (9,2%), mint a férfiak körében (23%). Két további érdekes jelenség figyelhető meg az adatok révén. Egyrészt a kifejezetten durva, rasszista példamondatot megadóik között 57% volt a férfi, ami azt jelenti, hogy 4,8-szor nagyobb eséllyel írtak explicit módon sértő példamondatot a férfiak, mint a nők. Másrészt a nők szívesebben írtak pozitív példát, hiszen 28%-kal több nő írt pozitív példát, mint férfi.

Összegzés

A romani kölcsönzések ismertsége, használata, jelentése más és más mértékben folyamatos változásban van, a szavak használata és ismerete pedig nem független például a beszélő nemétől, szociális háttérétől, iskolázottságától, területi elhelyezkedésétől. A romani eredetű szavak használata terén a magyar nyelvben több tendenciát is látunk, egyes szavak eltűnnek, míg mások divatosá válnak. Azt is látjuk, hogy különbség figyelhető meg aközött, hogy egy szót valaki aktívan használ, vagy csak passzívan ismer, mindez pedig nem független annak jelentésétől – különösen akkor nem, ha nyelvi taburól van szó, mint azt a vizsgált *biboldó* esetében is megfigyelhetjük. A határon túli és a magyarországi magyar anyanyelvűek beszéde között eltérés figyelhető meg a romani jövevényszavak terén is, ugyanakkor belső területi különbségek is megfigyelhetők. A romani jövevényszavak mennyisége – úgy tűnik – a néhány évtizedes előrejelzéseknek megfelelően a köznyelvben is emelkedik, a vizsgált szavak többségének tekintetében mért változás immáron független a romani nyelvtől, bár a romani–magyar kétnyelvűek a későbbiekben is folyamatosan alakíthatják azt. Bizonyos szavakról a többségi beszélők még tudják, hogy feltehetően romani eredetű kölcsönzésről van szó, de a leggyakoribbak esetében lekopni látszik a megbélyegzettség. A *biboldó* az eredmények alapján a magyar nyelvben elveszíteni látszik a romani lexéma 'keresztetlen' jelentését, a 'zsidó' jelentés egyeduralgódóvá válik. A szó az átadó nyelvhez képest jelenleg kifejezetten pejoratív, gúnyos stílusértékű és az antiszemita propaganda egyik jellegzetes szava, melyet a férfiak több mint négyszer olyan gyakran használnak, mint a nők, és elsősorban Magyarország középso harmadában ismert.

Irodalom

- Arató Máttyás. 2016. A romani és beás eredetű szavak alapkérdései és alapproblémái a magyar nyelvben. In *Anyanyelvünk Évszázadai 2. – Studia Iuvenum Chronolinguistica 2.*, szerk. Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka. 71–82. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék.
- Bárcki Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán. 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Courthiade, Marcel. 2009. *Morri angluni rromane čhibăqi evroputni lavustik*. Budapest: Fővárosi Önkormányzati Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központ – Romano Kher.
- Gazdik Anna. 2012. A francia visszafele-beszéd. *Nyelv és Tudomány*, aug. 31. <https://m.nyest.hu/hirek/a-francia-visszafele-beszed> (2023. márc. 2.)
- György Eszter. 2004. Nem kell a vaker – Cigány eredetű szlengszavak tizenéves roma és nem roma tanulók körében. *Amaro Drom* 14 (6): 17–18.
- Hübschmannová, Milena – Šebková, Hana – Žigová, Anna. 2001. *Romsko český a česko-romský kapesní slovník*. Praha: Nakladatelství FORTUNA.
- IdSz. = Bakos Ferenc szerk. 1973. *Idegen szavak szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kajtazi, Veljko. 2008. *Romano-kroacijako thaj kroacijako-romano alavari. Romsko-hrvatski i Hrvatsko-romski rječnik*. Zagreb: Odjel za orijentalistiku Hrvatskoga filološkog društva.
- Kiefer Ferenc szerk. 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc szerk. 2006. *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kis Tamás. 2014. Cigány elemek a magyar börtönszlengben. In *Stilusról, nyelvről – sokszíniűen (Szikszainé Nagy Irma hetvenedik születésnapjára)*. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 91. sz.*, szerk. Dobi Edit – Domonkosi Ágnes – Pethő József. 177–190. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Kis Tamás. 2015. *Sittesduma: Magyar börtönszlengszótár*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Koptová, Anna – Koptová, Martina. 2011. *Slovensko-rómský rómsko-slovenský slovník: Slovačiko-romano romano-slovačiko lavustik*. Košice: Dobrá rómska víla Kesaj.
- Kovalcsik Katalin – Kubinyi Katalin. 2000. *A csenyétei daloskert: Magyar cigány iskolai énekeskönyv*. Pécs: Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium.
- Lee, Ronald. 2011. *Romani dictionary: English – Kalderash. Rromano Alavari: Inglezitska – Kalderashitska*. Toronto: Magoria Books.
- Nszt. = Ittész Nóra főszerk. 2011. *A Magyar Nyelv Nagyszótára IV*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

- Papp János. 2008. *Cigány–magyar, magyar–cigány kéziszótár. Romane–ungrike, ungrike–romane vasteske alava*. Budapest: Pappné Darida Andrea Nyelvoktató Kft.
- Rosenberg Mátyás. 2021. „Csak a kérő százhusz és akkor még se kaja, se pia” – romani kölcsönzések használata és jelentésváltozása a magyar nyelvben. In *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2021*, szerk. Grácsi Tekla Etelka – Ludányi Zsófia. 340–467. Budapest: Nyelvtudományi Kutatóközpont.
- Rostás-Farkas György – Karsai Ervin. 1991. *Cigány–magyar, magyar–cigány szótár*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Sarău, Gheorghe. 2000. *Dicționar rrom-român*. Cluj-Napoca: Dacia.
- Schirm Anita. 2006. A magyar nyelv cigány eredetű jövevényszavai. *Nyelvtudomány* (2): 149–163.
- Szabó Edina. 2008. *A magyar börtönszleng szótára*. (Szlengkutatás 5. sz.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Szmodiss János. 1826–1827a. *Szótár magyarból cigán*.
- Szmodiss János. 1826–1827b. *Szótár cigánból magyar*.
- Sztanykowszky Tibor. 192?–193?. *Magyar–cigány szótár*.
- Tálos Endre. 2001. A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In *Tanulmányok a cigány-ság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*, szerk. Kovalcsik Katalin. 317–324. Budapest: BTFIFA-OM.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vekerdí József. 2000. *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára: A comparative dictionary of Gypsy dialects in Hungary. Second revised edition with the assistance of Zsuzsa Várnai*. Budapest: Terebess.
- Wolf, Siegmund A. 1960. *Großes Wörterbuch der Zigeunersprache (romani tšiw)*. Mannheim: Bibliographisches Institut.

THE ORIGIN AND USE OF THE ROMANI LOANWORD *BIBOLDÓ* IN THE HUNGARIAN LANGUAGE

This paper presents the results of a multi-respondent questionnaire survey on familiarity with, and certain characteristics of the usage of, Hungarian words of Romani origin among majority speakers, on the example of *biboldó* ‘Jew(ish)’. The paper argues that the increased use of Romani loanwords also affects colloquial language. The change identified in the majority of the words studied is now independent of the Romani language, and the use of and familiarity with the words is associated with

the speaker's sex, social background, region and education, among other factors. Based on the lexeme *biboldó*, the paper shows that there is a difference between active and passive word knowledge, which is related to meaning, especially in the case of taboo words.

Keywords: Hungarian language, Romani language, slang, loanwords, argot

UPOTREBA POZAJMLJENICE „BIBOLDÓ” U MAĐARSKOM JEZIKU

Studija predstavlja rezultate ankete u kojoj je učestvovalo puno ispitanika, sa ciljem da se ustanovi poznavanje i rasprostranjenost pojedinih pozajmljenica porekla iz dijalekta romani (dijalekat romskog) i njihove upotrebe kod govornika većinskog mađarskog življa. U radu se ova pojava analizira pomoću lekseme *biboldó*, koja znači *Jevrejin*. Istraživanje pokazuje da se pozajmljenice romani porekla u govornom mađarskom jeziku brojačno povećavaju i da je ta promena postala nezavisna od samog romani jezika, a da na njihovu upotrebu, između ostalog, utiču pol, socijalni status, teritorijalna pripadnost i obrazovanje govornika. Na primeru odabrane lekseme, studija ukazuje na činjenicu da postoji razlika u tome da li je neka reč kod govornika prisutna u aktivnoj upotrebi ili je deo pasivnog vokabulara, na šta utiče i semantika reči, pogotovo kada se radi o jezičkom tabuu.

Ključne reči: mađarski jezik, romani jezik, sleng, pozajmljenice, žargon